

ՄԻՋԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ «ՄԱՐ» ԵՎ «ՔՈՒՐ» ԷԹՆՈՆԻՄՆԵՐԻ ՆՈՒՅՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐԳ

Մարերի (մեղացիների) և քրդերի գենետիկական մերձավորության հարցն արդի քրդագիտության կարևոր խնդիրներից է¹: Արևելագետ Վ. Մինորսկին հակված է քրդերի և մարերի միջև նման ընդհակարություն տեսնելուն²: Չհամաձայնելով Վ. Մինորսկու, ինչպես նաև քրդերի ու մարերի միջև գենետիկական կապ տեսնող մյուս հետազոտողների հետ՝ Գ. Ասատրյանը գրում է. «Չկա լուրջ հիմք առաջարկելու հատուկ գենետիկական մերձավորություն հյուսիսարևմտյան իրանական խմբի շրջանակում. այս հնագույն լեզվի և քրդերենի միջև: Վերջինս չի կիսում նույնիսկ մարերի լեզվի ընդհանուր անցումային առանձնահատկությունը, այսինքն՝ *hw->f զարգացումը: Կենտրոնական իրանական բարբառները, և դրանցից առաջին հերթին Քաշանի տարածաշրջանում գտնվողները, ինչպես նաև ազարիական բարբառները (այլ կերպ անվանում են հարավային թաթական) հավանաբար միակն են, որ կարող են հավակնել մարերի լեզվի ուղիղ շառավիղները լինելուն: Ըստհանուր առմամբ քրդերենի և մարերի լեզվի նմանությունն ավելի սերտ չէ, քան մարերի լեզվի և հյուսիսարևմտյան խմբի մյուս լեզուների՝ բելուցերենի, թալի-

¹ Տե՛ս Basile Nikitine, *Les Kurdes. Étude sociologique et historique*, Paris 1956, p. 8-12:

² Minorsky V., *Les origines des Kurds. Actes du XXe Congrès international des orientalistes*, Louvain: 1940, 143-152. Տե՛ս նաև՝ Asatrian G., *Prolegomena to the Study of the Kurds*, "Iran and the Caucasus" 13, 2009, p. 21.

շերենի, հարավկասայիական լեզվի, զազաերենի, գորանիի միջև մերձակցությունը»³:

Թեպետ Վ. Մինորսկու տեսությունն ընդունելի համարել չի կարելի, սակայն զրեթե բոլոր քուրդ հեղինակները դրա համոզված պաշտպաններն ու հետեւրդներն են⁴:

Մարերի և քրդերի գենետիկ ու լեզվական ընդհանրության տեսության կողմանակիցների վեճերից մեկն այն է, որ հայ պատմիչները «քուրդ» և «մար» եթևոնիմները նույնական են համարում: Այսպես Հեթում պատմիչը զրում է. «Ապա տիրեցինք Մարք. որք ուամկօրէն Քիւրտք կոչին»⁵: Վ. Մինորսկին կարծում է, որ քրդերին նշելու համար դեռևս Մովսես Խորենացին է դիմել «մար» եթևոնիմին⁶: Հարցեր են առաջանում՝ ինչո՞ւ են հատկապես XIV-XVII դդ. հայ մատենագիրները քրդերին «մար» եթևոնիմով կոչել. այն մարերի ու քրդերի հնարավոր մերձակցության արտացոլո՞ւմն է հայ պատմագրության մեջ, թէ՝ պայմանավորված է աշխարհագրական ու այլ գործոններով. և վերջապես, հայկական սկզբնաղբյուրներում մարերի մասին հիշատակությունները ո՞ր դարից սկսած կարող են վերաբերել քրդերին:

Խնդրո առարկա հարցերի պատասխանները ստանալու համար անհրաժեշտ է վեր հանել հայ պատմագիրների երկերում մարերի և Մարաստանի մասին տեղեկությունները. ինչպես նաև հասկանալ եթևիկական եզրաբանության առանձնահատկությունները:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Հեթում Պատմիչ Թաթարաց. Յեղեալ ի լատին օրինակէ ի հայ բարբառ. ի ձեռն Մկրտիչ աթոռակալ վարդապետի Աւգերեան. Վենետիկ. 1842, էջ 72:

⁶ Ste' u Monorsky V., Studies in Caucasian history. London, 1953, p. 127-128.

V-XI դդ. հայկական սկզբնադրյուրներում քուրդ էթնանվանման բացակայությունը,⁷ և միայն XII դ. ի հայտ գալը. տարակուսանք է առաջացրել մասնագետների շրջանում. քանզի. ինչպես զրում է Հ. Մարգարյանը. «...քրդական էթնոսը. զոնե արաբական շրջանում և հետո. անվերապահորեն ծանոթ է եղել հայ հեղինակներին»⁸:

Իրանական բարձրավանդակի հյուսիսարևմտյան շրջանում բնակվող մարական ցեղերը Ք. ա. VI դարի կեսերին Աքեմենյանների հարվածներից կորցնելով պետականությունը՝ սկսեցին աստիճանաբար հեռանալ պատմության թատերաբեմից: Հարավ-արելքից Հայաստանին սահմանակից իրանական այս հնագույն ժողովրդի հետ շփման արդյունքն է Հայկական լեռնաշխարհում «մար» անունը պարունակող տեղանունների առկայությունը: Դրանցից առաջինը Մեծ Հայքի Կորճայք աշխարհի Տմորիք և Կորդուք զավառների արևելյան կողմում գտնվող «Մարաց ամուր աշխարհ» զավառն է⁹, իսկ մյուսը՝ Մեծ Հայքի Վասպուրական աշխարհում գտնվող Մարքն է: Ըստ ճշտված տեղադրության՝ Մարք զավառը գտնվել է Արաքսից հարավ, մաս է կազմել Վասպուրական աշխարհի, և զբաղեցրել Պարսպատունիք ու Մարանդ զավառների կամ հետագայի Ղարադաղի տարածքը¹⁰:

⁷ Ուշագրավ է, որ «քուրդ» անձնանունն ավելի վաղ է վկայված հայկական սկզբնադրյուրներում, քան «քուրդ» էթնոնիմը: Տես Աճառյան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ե, Երևան, 1962, էջ 223-224:

⁸ Մարգարյան Հ. Գ., Զաքարյանների ծագման ավանդությունը միջնադարյան հայ պատմագրության մեջ. «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1992, № 2-3, էջ 146:

⁹ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. III, Կ-Ն, Երևան, 1991, էջ 724:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 746:

Միջնադարյան հայ մատենագրության մեջ բացի Մեծ Հայքի Մարք և Մարաց ամուր աշխարհ զավառներից բազմից հիշատակվում է նաև Մարաստանը (Մեծ և Փոքր Մարաստանները):¹¹

«Մար» եթոնիմի և Մարաստանի մասին հայկական աղբյուրների վկայությունների քննությունը սկսենք V դ. հայ մատենագիտության հուշարձաններից, մասնավորապես Սովուս Խորենացու «Հայոց պատմություն»-ից՝ հասկանալու համար, թե դրանք կարո՞ղ են վերաբերել քրդերին, թե՞ ոչ: Պատմահայրը մարերին անդրադառնում է երկու անգամ, և եզակի հայ պատմիչներից է, որ օգտագործում է նաև մեղացի ձեզ («զաւառաւ մեղիացի»¹², «զկողմամբ Մեղացւոց» (մաղացւոց¹³), որը հունական փոխառություն է՝ ի տարբերություն «մարի»՝ իրանականի¹⁴): Սովուս Խորենացին, պատմելով հայոց Տիգրան արքայի և Մարաստանի տիրակալ Աժդահակի մասին, բազմից հիշատակում է մարերի երկրի անունը՝ Մարքը¹⁵ (Մարաստան): Խորենացին նկարագրում է նաև Աժդահակի սերունդների բնակեցումը Հայաստանում. «...բնակեցուցանէ յարեւելեայ ուսոյ մեծի լերինն մինչեւ ի սահմանս Գողթան, որ էն Տամբատ, Ռոկիողայ, Դաժգոյնք. եւ որ այլք առ եզերք գետոյն դաստակերտք, յորոց մինն է

¹¹ Նովե տեղում, հ. I, Ա-Դ, Երևան, 1986, էջ 373-374: Սովուս Խորենացին Մարմետ և Մարաց մարզ տեղանունները և Մուրացեան իշխանական տան անունները նու կապում է մարերի հետ: Այդ կապակցությամբ տես ս Մարզսյան Գ., Հատուկ անունների ստուգաբանությունը Սովուս Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ, «Պատմաբանասիրական հանդես», Երևան, 1998, № 1-2:

¹² Սովուս Խորենացի, Հայոց Պատմութիւն, Մատենագիրք Հայոց (այսուհետ ՄՀ), հ. Բ, Ե. դար, Անթիլիաս, 2003, էջ 1809 (այսուհետ Սովուս Խորենացի):

¹³ Նովե տեղում, էջ 1825-1826:

¹⁴Տես Գևորգյան Հ. Հայ մատենագրության մեջ մար ցեղանվան վկայությունների և մեկ տարբերացման շուրջ, Բանբեր Մատենադարանի, № 20, Երևան, 2014, էջ 57-58:

¹⁵ Սովուս Խորենացի, էջ 1810, 1823:

Վրանցունիք, մինչեւ հանդէպ ամրոցին Նախճաւանու. Եւ զերիս աւանսն, զիրամ, եւ զջուղայ եւ զԽորշակունիս իսկ ի միւս կողմանէ զետոյն. զբոլոր դաշտն, որոյ զզլուխն Աժդանական, մինչեւ ցնոյն ինքն ամուրն Նախճաւանու»¹⁶: Այնուհետև Խորենացին պատմում է, որ հայոց Վաղարշակ թագավորի օրոք Աժդահակի սերունդները Հայաստանում կարգվում են «Երկրորդ թագաւրութեանն»¹⁷: Մյուս դեպքում, նկարագրելով Արտաշեսի (հետագայի հայոց Արտաշես I թագավորը) և Երվանդունի Վերջին արքա Երվանդ IV-ի զինաբախումը, նա Արտաշեսին կոչում է մար (զՄարը Արտաշես¹⁸), ինչպես նաև հիշատակում է մարաց զորքերի մասին («Եւ մարաց զաւրացն անցեալ ի կողմն Երուանդական գնդին, նսեմաւ ի վերայ դիականցն բանակէին»¹⁹):

Վ դ. հայ պատմիչներից Կորյունը, անդրադառնալով Մեսրոպ Մաշտոցի զործունեությանը և նրա Գողթն գնալուն, օգտագործում է «ի կողմանս մարաց» արտահայտությունը («Եւ յորժամ ի նոսա զբանն կենաց սերմանեալ, յայտնի իսկ բնակչաց զաւոհին նշանք մէծամեծք երեւէին, կերպակերպ նմանութեամբ դիւցն փախստական լինելով անկանէին ի կողմանս Մարաց»²⁰): Կորյունի ու հետագա հեղինակների հիշատակած «ի կողմանս Մարաց»-ը կարելի է թարգմանել ինչպես մարերի կողմերում, այնպես էլ Մարքի կողմերում: Անտարակույս է, որ գործ ունենք սոսկ տեղանվան հետ, ինչը դիպուկ նկատել է Ս. Աբեղյանը զրելով. «Այս անվան տակ չպիտի հասկանալ Մեծ կամ Փոքր Մարաստանը, այլ Արաքսից հարավ զտնվող լեռնային Ղարա-

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 1827-1828:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 1858:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 1912:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 1921:

²⁰ Կորին, Վարք Մեսրոպայ Վարդապետի, ՄՀ, հ. Ա, Ե. դար, Անթիլիաս-Լիբանան, 2003, էջ 235:

դադը, որը իին Հայաստանի Վասպուրական նահանգի մասն էր կազմում, Պարսպատունիք և Մարանդ զավառները: Հնում այստեղ մարեր (մեղացիք) են բնակվելիս եղել, որա համար այդ կողմերի անունը մնացել է «Մարք»²¹: Նա, այնուամենայնիվ, նախընտրել է Կորյունի երկրի այս հատվածը թարգմանել ոչ թե «Մարքի կողմերը», այլ «Մարերի կողմերը»²²:

Կորյունը վկայում է նաև Մեսրոպ Մաշտոցին հայոց Վահարշակ թագավորի տված հրամանի մասին՝ զնալ և ուսուցանել «զիուժաղութ կողմանսն Մարաց»: Պատմիչը հայտնում է, որ տեղի ժողովուրդը խոսում էր «կոշտ ու կոպիտ լեզվով»²³ (...«զիուժաղութ կողմանսն Մարաց, որք ոչ միայն վասն դիւական սատանայակիր բարուցն ճիւաղութեան, այլ եւ վասն խեցբեկագոյն և խոշորագոյն լեզուին դժուարամատոյցք էին»²⁴): Տվյալ պարագայում խոսքը Մարքի տեղական բարբառի մասին է, որը տարբերվում էր Միջնաշխարհի զրական դարձած լեզվից: Կորյունի այս տվյալը համադրելի է Թովմա Արծրունու Խութի լեռնականների բարբառի բնորոշման հետ, ըստ որի այն անհականալի էր ու դժվար²⁵:

Վ դ. պատմագիրներից Ազաթանգեղոսը, պատմելով Քրիստոսի առաքյալների քարոզչության մասին, տասնյակ տեղանունների շարքում թվում է նաև Մարաստանը. «...իսկ այլքն սփոռեցան ընդ ամենայն տիեզերս. ոմանք ի Մարս եւ ոմանք ի

²¹ Կորյուն. Վարք Մաշտոցի. աշխարհաբար թարգմանությունը առաջաբանով և ծանոթագրություններով Մ. Աբեղյանի. Երևան, 1979, էջ 62, ծան. 56:

²² Նույն տեղում, էջ 27:

²³ Նույն տեղում, էջ 32:

²⁴ Կորին. Վարք Մեսրոպայ Վարդապետի. էջ 242:

²⁵ Թովմա Արծրունի և Անանուն. Պատմութիւն տանն Արծրունեաց. բննական բնագիրը. առաջաբանը և ծանոթագրությունները Մ. Հ. Դարբինյան-Մելիքյանի. Երևան, 2006, էջ 136:

Պարթեւս. ոմանք ի Խուժաստան եւ ոմանք ի Միջազետս...»²⁶: Մեկ այլ տեղում նա գրում է. «... և յԱմդացոց քաղաքէն մինչեւ առ Մծբին քաղաքաւ. քերէր առ սահմանաւըն Ասորուցն առ Նոր Շիրական երկրաւն. և առ Կորդուաւը մինչեւ յամուր աշխարհն Մարաց...»²⁷: Ակնհայտ է, որ դարձյալ գործ ունենք տեղանվան հետ. առաջին դեպքում բուն Մարաստանի, իսկ երկրորդ դեպքում՝ Մեծ Հայքի Մարաց ամուր աշխարհ զավառի:

Փավստոս Բուզանդը, նկարագրելով հայ Արշակունիների իշխանության տակ գտնվող երկրամասերում IV դ. բոնկված ապստամբության և սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնյանի ուժերով դրանք ճնշելու մասին «Յաղազս Մարաց» ենթավերնագրի տակ գրում է. «Եւ զկողմանսն Մարաց. քանզի եւ նոքա ապստամբեցին յարքայէն Հայոց. հարկանէր զնոսա մեծապէս եւ գերէր զբագումս ի նոցանէն. եւ մնացորդացն դնէր հարկս. եւ առնոյր պանդանդ»²⁸: Քանի որ ապստամբությունը Մարաց սամուր աշխարհում է եղել, ակնհայտ է, որ խոսքը պատմության ասպարեզը վաղուց լքած մարերի մասին չէ: Ուստի պատմիչը նկատի է ունեցել Մարաց ամուր աշխարհ զավառի բնակչությանը: Կարծում ենք՝ «Յաղազս Մարաց»-ի տակ պետք է թարգմանել ոչ թե «Մարերի մասին», այլ «Մարքի մասին», ինչպես Ստ. Մալխանցը «Յաղազս Կորդուաց, Կորդեաց եւ Տմորեացը» թարգմանել է «Կորդուքի, Կորդիքի և Տմորիքի մասին»²⁹:

²⁶ Ազաթանգեղոս. Պատմութիւն Հայոց. ՄՀ. հ. Բ. Ե. դար. Անթիլիաս-Լիբանան, 2003. էջ 1632:

²⁷ Նույն տեղում. էջ 1706:

²⁸ Փավստոս Բուզանդ. Պատմութիւն Հայոց. Մատենագիր Հայոց. հ. Ա. Ե. դար. Անթիլիաս-Լիբանան, 2003. էջ 389:

²⁹ Փավստոս Բուզանդ. Հայոց պատմություն. թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Ստ. Մալխանցի. Երևան, 1987. էջ 321:

V դ. մատենագիրներից Եղիշեն, ով ծանոթ է թե իրանական և թե կովկասյան մի շարք ժողովուրդների, չի վկայում ոչ մարերի, ոչ էլ քրդերի մասին: Նրանց մասին ակնարկ չունի նաև ուկեղարի պատմիչներից Ղազար Փարագեցին:

Այսպիսով՝ մարերի մասին V դ. պատմագրական տեղեկությունները Սովուս Խորենացու գրչին են պատկանում: Մարերի մասին նրա հիշատակությունները Հայաստանի ու Մարաստանի միջև հեռավոր շփումների անդրադարձն են, և վերաբերում են հայոց հնագույն պատմության այն ժամանակահատվածին, երբ գոյություն ուներ մարական պետությունը (Ք. ա. VIII դարի սկզբից կամ VII դարից վերջից մինչև Ք. ա. 550 թ.³⁰):

Եթե նույնիսկ ընդունենք, որ Ք. ա. 201 թ. Արտաշեսի ու Երվանդի զորքերի միջև տեղի ունեցած ճակատամարտին մասնակցել են նաև մարերը (կարծում ենք, Սովուս Խորենացու երկում տվյալ դեպքում մարերի հայտնվելը պետք է կապել հեղինակի՝ Արտաշեսին մարական ծագում վերագրելու իրողության հետ), ապա պետք է ամրագրենք, որ պատմահայրը, ով իր «Պատմություն»-ը շարադրել է մինչև 439-440 թթ. և ծանոթ է իր դարաշրջանի աշխարհի հեռու ու մոտիկ ժողովուրդներին, նախորդող վեց դարերի մասին պատմելիս՝ այլևս չի հիշատակում մարերին: Այսինքն՝ մարերը հեռացել են պատմության ասպարեզից, իսկ քրդերը, որոնց հայ պատմիչները հետազայում պետք է «մար» կոչեին, դեռևս չեին հայտնվել Հայաստանում և հարակից շրջաններում, այդ իսկ պատճառով աղբյուրներում չեն հիշատակվում: Այս պարագայում Վ. Մինորսկու վարկածը, թե Սովուս Խորենացին քրդերին նշելու համար դիմել է «մար» եթենոնիւմ, անհավանական է և անհամոզիչ:

³⁰ See u Media, Encyclopædia Iranica, <http://www.iranicaonline.org/articles/media>:

Վ դ. Վերոնշյալ հայ մյուս մատենագիրները, որոնք շարադրել են հիմնականում IV-V դդ. պատմությունը, չեն հիշատակում մարերին, այլ արձանագրում են միայն Մարաստան, Մարք զավառ, Մարաց ամուր աշխարհ տեղանունները, որոնց հիմքը «մար» էթնոնիմն է: Դա պատահական չէ, քանի որ հայկական շատ տեղանուններ կազմված են որևէ ցեղի անվան ու հոգնակիակերտ «ք» մասնիկի միջոցով: Հետագայում տեղանունը պահպանվում է, եթե նույնիսկ դրա հիմքում ընկած էթնիկական տարրը դադարում է գոյություն ունենալ: Ընդհանրապես, ցեղանունով և «ք» հոգնակիակերտ ցուցիչով կազմված տեղանունները հայ մատենագրության մեջ բազմաթիվ են. հմմտ:՝ Հայք = Հայաստան, հայեր, Պարսք = Պարսկաստան, Փարսեր կամ պարսիկներ, Վիրք = Վրաստան, Վրացիներ և այլն, հմմտ. նաև՝ Տայք, Խաղտիք, Կորդոք, Գուգարք, Ուտիք և այլն³¹:

Վ դ. հայ պատմագիրների երկերի ուսումնասիրությունը միաժամանակ ցույց է տալիս, որ թեպետ դրանցում մարերի մասին վկայություններ չկան, սակայն Մարաստանը որպես տեղանուն նրանց շատ հայտնի է, և այն կիրառում են գրեթե բոլորը: Հայկական սկզբնադրյուրներում հին տեղանունների պահպանվելու մասին է վկայում այն հանգամանքը, որ նույնիսկ XIV դ. Վերջում հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններում դեռ պահպանվել է Ասորեստան երկրանունը³², իսկ Դրիմը հայ գրիչները կոչում են Հոնաց աշխարհ³³:

Հարցի քննության շահերից ելնելով՝ անդրադառնանք «քուրդ» էթնոնիմի ամենավաղ հիշատակություններին: Կարծիք-

³¹ Տե՛ս Գևորգյան Հ., Աշվ. աշխ., էջ 58:

³² ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան. Երևան, 1950, էջ 628:

³³ Նույն տեղում, էջ 358:

ներ կան, որ Մեծ Հայքի Կորդուր³⁴ զավաոի անվան հիմքում ընկած է «քուրդ» էթնոնիմը, սակայն դա արևելագիտության մեջ անընդունելի տեսակետ է³⁵: «Քուրդ» անվանումն առաջին անգամ հանդիպում է VI-VII դդ. պահլավերեն աղբյուրներում³⁶, սակայն վիճելի է՝ այն էթնիկական, թե՝ սոցիալական նշանակությամբ է գործածված: Ա. Փոլադյանի կարծիքով՝ արաբական և այլ աղբյուրների ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ «քուրդ» եզրը միջնադարում ունեցել է երկու նշանակություն. էթնոնիմից բացի այն նշանակել է «անասնապահ» ու «քոչվոր»: Ըստ որում՝ «քուրդ» էթնոնիմը «անասնապահ», «քոչվոր» նշանակությամբ առաջին հերթին կիրառվել է հենց իրանական ժողովուրդների շրջանում: Այսպես Համզա Խսֆահանին (X դ.) վկայում է, որ պարսիկները դելմնիկներին անվանում էին «Թաքրիստանի քրդեր», իսկ արաբներին՝ «Սուրիստանի քրդեր»: Ա. Փոլադյանը եզրակացրել է, որ իրանական ազդեցությամբ «քուրդ» բառն իր այս նշանակությամբ փոխանցվել է նաև արաբ հեղինակներին³⁷: Գ. Ասատրյանի պնդմամբ ել պահլավերեն աղբյուրները հստակորեն ցույց են տալիս, որ նախախլամական իրանում «քուրդ»-ն ունեցել է սոցիալական նշանակություն և տեսական ժամանակում է վերածվել էթնոնիմի³⁸:

³⁴ Կործայք նահանգի և նրա Կորդուր զավաոի մասին տես Հարթությունյան Բ. Հ. Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 2001, էջ 271-309:

³⁵ Տես Basile Nikitine, նշվ. աշխ., էջ 3:

³⁶ Տես Ասատրյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 22-28:

³⁷ Պոլադյան Ա. Պ., Կորդы в VII-X веках (по арабским источникам), Ереван, 1987, էջ 11:

³⁸ Ասատրյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 24-27: Մեկ այլ տեսության համաձայն՝ «քուրդ» էթնոնիմը կապվում է Պոլիբիոսի և Ստրաբոնի հիշատակած Հունականության (կուրտի) ցեղանվան հետ: Գ. Ասատրյանը, ելնելով կուրտիների և վաղնջական քրդերենի կրողների նախնական բնակության վայրերից, անհավանական է համարում կուրտիների ժամանակակից քրդերի նախնիները լինելը: Բայց կարծում է, որ կուրտիների պատմական ասպարեզից անհետանալուց հետո նրանց էթնոնիմը պահպանվում է տա-

Ուստի պատահական չե, որ V դ. հայկական աղբյուրներում «քուրդ» էթնոնիմը բացակայում է: Բացի այդ քրդագիտության մեջ գերիշխող տեսակետի համաձայն՝ վաղնջական քրդերենի կրողների նախնական բնակավայրերը Իրանի Ֆարս նահանգի հյուսիսային շրջաններում են³⁹, այսինքն՝ Հայկական լեռնաշխարհի սահմաններից և հայ-քրդական հնարավոր շփման գոտուց բավական հեռու: Քրդերի մասին լոռում են նաև նախարաբական շրջանի հունական, լատինական, ասորական, ինչպես նաև այլ լեզուներով սկզբնաղբյուրները⁴⁰:

Հաջորդ դարերի ընթացքում Իրանի խորքերից քրդերն սկսում են շարժվել դեպի հյուսիս, ինչը հնարավոր է դարձնում հայ պատմագրության մեջ նրանց մասին վկայությունների ի հայտ գալը: Այս առումով ուշագրավ է Սեբեոսի VII դ. արաբական նվաճումների մասին պատմող հետեւյալ դրվագը. «Յայս ամի ամստամբեցան Մարք ի ծառայութենէն Իսմայելի և սպանին զիշխանն հարկապահանջին արքային Իսմայելի, ապաւէն և թիկունս իւրեանց արարին զամուրս աշխարհին Մարաց, զանտառս խորածորս, զվիհս, զվիմուտս, և զխորածորս դժնդակս որ զգետովն Գազայ և զլերամբն Մարաց, զժիր և զքաջ ազգացն զարութիւնս, որ բնակեալ էին ի նոսա, Գելն և Դելումնը»⁴¹: Այսպիսով՝ Աժդահակի և Տիգրանի մասին խորենացիական պատումից հետո VII դ. հայ պատմագրության մեջ կրկին հանդիպում

բածաշրջանի լեզվական դաշտում որպես հասարակ անուն՝ «ավազակ, քոչվոր ուազմիկ, անասնապահ» նշանակությամբ: Գ. Ասաթրյանը ոյրանով է բացատրում VI-VII դդ. պաելավերեն տեքստերում «քուրդ» անվան սոցիալական, ոչ թէ էթնիկական նշանակությամբ կիրառումը:

³⁹ Նույն տեղում, էջ 30-34:

⁴⁰ Պոլածյան Ա. Պ., Եշվ. աշխ., էջ 14:

⁴¹ Պատմութիւն Սեբեոսի, աշխատասիրությամբ Գ. Վ. Աբգարյանի, Երևան, 1979, էջ 172:

Ենք «մարերին», որոնք ապստամբել են արաբական տիրապետության դեմ: Այդժամ, երբ պատմության ասպարեզից հեռացել էին Իրանի հյուսիս-արևմուտքի հնագույն բնակիչները՝ մարերը, հարց է ծագում, թե «մար» եթևնիմի տակ ինչ է նկատի ունեցել պատմիչը:

«Աշխարահացոյց»-ի⁴² օրինակներից մեկում Կասպից ծովի հարավային սահմանների նկարագրության մեջ կարդում ենք. «... հարաւոյ Սարաւք, Գեղաւք, Դիդմովք և Կասփիւք», ինչը Սեբեոսի երկի հրատարակիչ Գ. Աբգարյանին թույլ է տվել ենթադրելու, որ գործ ունենք այն նույն միջավայրի հետ, ինչ նկարագրում է Սեբեոսը: Ըստ նրա՝ պատմիչի նախնական բնագրում եղել է. «զլերամբն Սարաց զժիր և զքաջ ազգացն զարութիւն, որ բնակեալ էին ի նոսա, Գելն և Դելումնք», և որ գելերը զիլանցիներն են, իսկ դելումները՝ դայլամիտները (դելմնիկ): Սեբեոսի այս վկայությունը հայկական աղբյուրներում հանդիպող առաջին տեղեկությունն է, որ վերագրելի է քրդերին: Հետաքրքիր է, որ արաբական աղբյուրները արդեն VII դ. Ատրպատականում հիշատակում են «քրդերի»⁴³, սակայն, ինչպես տեսանք, այն կարող է օգտագործված լինել սոցիալական նշանակությամբ: Դատելով Սեբեոսի նկարագրությունից ապստամբության վայրը Ատրպատականն է (Սարաստան): Այդ իսկ պատճառով հակված

⁴² Հայագիտության մեջ «Աշխարահացոյց»-ի աղբյուրների, ստեղծման ժամանակի և հեղինակի հարցերում կան տարաբնույթ տեսակետներ: Մի բան պարզ է, որ մեզ հասած օրինակները ժամանակի ընթացքում մեծ փոփոխությունների են ենթարկվել: «Աշխարահացոյց»-ի մասին տես ս Հարությունյան Բ. Հ., նշվ. աշխ., էջ 5-55:

⁴³ Պատմութիւն Սեբեոսի, նշվ. աշխ., ծան. 653, էջ 360-361:

⁴⁴ Փոլառյան Ա. Պ., Քրդերը և ուազմաքաղաքական անցքերը Ատրպատականում X դարի առաջին կեսին (ըստ արաբական աղբյուրների). «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1984, № 2, էջ 87, տես ս նաև Պոլադյան Ա. Պ., նշվ. աշխ., էջ 21:

ենք մտածելու, որ «մար» եթոնիմով Սեբեոսը հիշատակել է տեղի իրանական բնակչությանը, բայց ոչ քրդերին:

Սովոր Կաղանկատվացին, կրկնելով Խորենացու ավանդած հայոց վաղնջական պատմության որոշ դրվագներ, նույնպես հիշատակում է մարերին⁴⁵: Նա նս օգտագործում է Մարատան տեղանունը՝ «ի սահմանս Մարաց աշխարհին»⁴⁶: Թե՛ Կաղանկատվացին, և թե՝ VIII դ. պատմիչ Ուխտանեսը⁴⁷, այնուամենայնիվ, իրենց դարերի անցքերը շարադրելիս, չեն հիշատակում ոչ «մար», ոչև «քուրդ» եթոնիմները:

VIII դ. պատմիչ Ղեռնդ վարդապետը թեպետ հիշատակում է Մարաց ավանները «զաւանս Մարաց»⁴⁸ և Մարաստանը («անցաներ ընդ կողմին Պարսից և Մարաց») տեղանունները⁴⁹, սակայն չի գործածում «մար» և «քուրդ» եթոնիմները:

X դ. հեղինակ Հովհաննես Դրասխանակերտցին ոչինչ չի հաղորդում ոչ քրդերի, ոչև էլ մարերի մասին:

IX և հատկապես X դ. Ատրպատականում քրդական տարրի աշխուժացման և ուազմաքաղաքական վերելքի ժամանակաշրջանն է⁵⁰: Այս պայմաններում պետք է շփումներ լինեին այնտեղ հաստատված քրդերի ու Վասպուրականի միջև, և սպասելի էր, որ դրանք կարտացոլվեին Թովմա Արծրունու ու Անանունի երկում:

⁴⁵ Սովոր Կաղանկատուացի. Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի. Ս2. հ. ԺԵ. Ժ. դար. Պատմագրութիւն. Գիրք Բ. Երևան, 2011, էջ 33-36:

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 178:

⁴⁷ Ուխտանես Եպիսկոպոս. Պատմութիւն Հայոց. Ս2. հ. ԺԵ. Ժ. դար. Պատմագրութիւն. Գիրք Բ. Երևան, 2011:

⁴⁸ Ղետնդ Վարդապետ. Պատմաբանութիւն Ղեւվոնդեայ Սեծի Վարդապետի Հայոց. Ս2. հ. Զ. Ը. դար. Անթիլիաս-Լիբանան. 2007, էջ 738:

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 105:

⁵⁰ Փոլառյան Ա. Պ., էջ 87:

Խոսելով Վասպուրականի թագավոր Գագիկ Արծրունու մասին՝ Արծրունյաց տան պատմիչը գրում է. «Նա ի սիրու բռնաւորաց Բաբելացւոց, Մարաց եւ Պարսից, Յունաց և բարբարոսաց հրացեալ և յարաշարժ բեեռ⁵¹», «... սկսեալ ի Մարաց և Պարսից և զբոլոր Ատրպատական⁵²», «... հասեալ ի վերայ Վասպուրական աշխարհիս պարսկական խուժանն ըստ ազգս ազգս և ըստ քաղաքս քաղաքս ի Մարաց և ի Պարսից...⁵³»: Մեկ այլ տեղ էլ նշում է. «Եւ զայն լուեալ շարահնար ազգին Խսմայէլացւոց, Մարաց և Պարսից և բոլոր Ատրպատականի արանց պատերազմողաց՝ առհասարակ խաղացին պատերազմունք ի վերայ քացին Գագկայ իշխանին մեծի»⁵⁴:

Հ դ. Ատրպատականում մեծ ազդեցություն ձեռք բերած քրդական Ռավադյան⁵⁵ տոհմի՝ Հայաստան կատարած արշավանքներին անդադառնում է Ստեփանոս Տարոնեցի պատմիչը: Խոսելով Մամլան Ռավադյանի արշավանքի մասին նա գրում է. «...զբազմութիւն զարացն Պարսից և Մարաց»⁵⁶: Դժվար է ասել հեղինակը նկատի ունի Մարաստանը և Պարսկաստանը, թե մարերին ու պարսիկներին: Նա այնուհետ հիմնականում օգտագործում է «այրումին Պարսից», «պարսիկք», «պարսկաստանէայք» արտահայտությունները՝ կարծես թե հասկացնելով, որ արշավողները ոչ միայն «պարսիկներ» են, այլն պարսկաստան-

⁵¹ Թովմա Արծրունի և Անանուն, նշվ. աշխ., էջ 334:

⁵² Նույն տեղում, էջ 326:

⁵³ Նույն տեղում, էջ 285:

⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 309:

⁵⁵ Ռավադյանների մասին տես ս Տեր-Ղևոնդյան Ա., Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, Երևան, 1965, էջ 178-183:

⁵⁶ Ստեփանոս Տարանեցի Ասողիկ, Պատմութիւն Տիեզերական, ՄՀ. հ. ժԵ. ժ. դար. Գիրք Բ, Երևան, 2011, էջ 818:

ցիներ⁵⁷: Նշենք, որ Հովհաննես Դրասխանակերտցու այն տեղեկությունը, որ Հայաստանում հաստատված օտար իշխողներից Զահաֆն «ի պարսիկ տոհմէ», Ա. Տեր-Ղեռնդյանին «իիմք է տալիս ենթադրելու, որ նրանք (Զահաֆյանները- Գ. Ե.) գուցե քրդական ծագում ունեցած լինեն»⁵⁸:

ԽI դ. մատենագիրներից Արիստակես Լաստիվերտցին նույնպես լրում է «մար» և «քուրդ» եթոննիմների մասին: Սակայն սելջուկ-թյուրքերի վերաբերյալ նրա հիշատակումներն արտահայտում են հայ պատմագրության մեջ գերիշխող այն մտայնությունը, ըստ որի, ազգերին անվանում էին այն երկրի անունով, որտեղ վերջիններս բնակվում և որտեղից արշավում են: Այսպես՝ պատմիչը թեև քաջատեղյակ է սելջուկ-թյուրքերի մասին և զիտի, որ նրանք ի «Թուրքաստանէ»⁵⁹ են, այսինքն՝ սերում են այնտեղից, սակայն նրանց երբեւ չի կոչում թուրքեր կամ օրինակ թուրքեստանցիներ: Լաստիվերտցին սելջուկ-թյուրքերին համառորեն անվանում է պարսիկներ՝ «...յորժամ ելին Պարսիկք եւ այլ խուժաղուժ ազգք հեթանոսաց...»⁶⁰, իսկ սելջուկյան սուլթան Ալփ Արսլանին անվանում է «զթագաւորն Պարսից»⁶¹: Արիստակես Լաստիվերտցին թեև վստահ է, որ արշավողները պարսիկներ չեն, և նույնիսկ զարմացած նկարագրում է այս նորահայտ ժողովրդի բնութագրական գծերը, սակայն «պարսիկ» անվանելով, արձանագրում է նրանց՝ Պարսկաստանում իշխելը և այդտեղից Հայաստան արշավելը: Հետաքրքիր է, որ նա իր «Պատմության» ողբի նմանվող հիշատակարանում, որում ամ-

⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 819-820:

⁵⁸ Տեր-Ղեռնդյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 66:

⁵⁹ Պատմութիւն Արիստակիսի Լաստիվերցոյ վարդապետի վասն անցիցն անցելոց ի յայլասեռն ազգաց. որ շուրջ զմեր են. Մշ. ԺԱ դար. Երևան. 2012, էջ 563:

⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 567:

⁶¹ Նույն տեղում, էջ 628:

փոփում է սելջուկ-թյուրքերի արշավանքները, նրանց մասին գրում է. «...և ել հուր հարաւային...»⁶²: Սա մեկ անգամ ևս ցույց է տալիս, որ պատմիչը կարևորում է սելջուկների՝ հարավից գալը, իսկ հարավն ինչպես այժմ, այնպես էլ Լաստիվերտու ժամանակներում նույնացվում էր Պարսկաստանի հետ:

Աղբյուրագիտական նյութի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ մինչև X դ. և նույնիսկ X դ. հայ-քրդական շփումները դիպվածային էին և հիմնականում սահմանափակվում էին քրդական ցեղերի կամ առանձին իշխողների դեպի Հայաստան կատարած արշավանքներով և ոչ թե հայ ու քուրդ բնակչության ակտիվ ու անմիջական շփումներով: Լեզվաբանական տվյալները հաստատում են, որ քրդերենում հայերենից փոխառյալ առաջին հատուկենտ բառերը կարող են վերաբերել միայն XI-XII դարերին⁶³, ինչը նշանակում է, որ վաղնջական շրջանում և անգամ X դարում հայ-քրդական սերտ շփումներ չեն եղել:

Սեբեոսից հետո Կաղանկատվացին, Ուխտանեսն ու Ղեռնոր իրենց դարաշրջանի պատմությունը շարադրելիս բացարձակ չեն հիշատակում «մար» եթնոնիմը: Վիճակը փոխվում է հատկապես VIII-IX դդ., երբ Իրանի խորքերից քրդերը շարժվում են դեպի հյուսիս⁶⁴ և Ատրպատականում հնագույն Մարաստանի մի մասում, հզորություն ձեռք բերում և X դ. արշավում դեպի Հայաստան⁶⁵: Ուստի հավանական է, Հարավային Հայաստանին

⁶² Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դդ., աշխատասիրությամբ Ա. Ս. Մաթևոսյանի, Երևան, 1988, էջ 113:

⁶³ Asatrian G., Աշվ. աշխ., էջ 35:

⁶⁴ Նույն տեղում, էջ 34:

⁶⁵ Հենց X դ. ել հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններից մեկում հանդիպում ենք «քուրդ»⁶⁵ բառին: «Թ: սպիտակ աղբնիս ու եիս այլարիս ի վայրենորդին տվաք վկայութիւն քիրղին: ու Սիմաւոնի ու: դ: պատատ փողոցին արտին ենք տվել ի քուրդ ենք տվել: Տես Ֆուցակ Հայերեն Ձեռագրաց Սանասարեան Վարժարանի ի

բացաձանոթ Ասողիկի և հատկապես Թովմա Արծրունու ու Անանունի Մարաց աշխարհի ու մարերի մասին հաճախաղեաց հիշատակություններն արդեն իսկ վերաբերում են քրդերին: Այսինքն, հայ պատմիչները քրդերին «մար» են անվանում, ոչ թե այն պատճառով, որ նրանք ու մարերը ցեղային ու լեզվական տեսանկյունից ունեցել են որոշ ընդհանրություններ, այլ այն, որ քրդերին հանդիպում են մի երկրում, որը միջնադարյան հայ պատմագրության մեջ հայտնի էր Մարաստան անվամբ:

Բացի «մար» եթևոնիմից քրդերին նշելու համար, ինչպես տեսանք, գործածվել է նաև «պարսիկ» անվանումը: Հիշենք Ասողիկի վկայությունները Ռավադյանների մասին: Մատթեոս Ուտիայեցին էլ, խոսելով Շաղդաղյան քրդական տոհմից Աբու-ալ-Ասվարի մասին, նրան համարում է «զօրավարն Պարսից»⁶⁶: Թե Մարաստանը, թե՝ Պարսկաստանը, գտնվում են Հայաստանից հարավ, ինչ էլ քրդերին այս երկու եթևոնիմներով նշելու պատճառն է:

Այսպիսով՝ չենք կարող պնդել, թե Սեբեոսից մինչ Ասողիկ ընկած ժամականահատվածում քրդերին «մար» եթևոնիմով մատնանշելն ամրագրվել էր հայ պատմագրության մեջ և դարձել քարացած ավանդույթ, և որ քրդերին նշելու համար հայ հեղինակները դիմել են միմիայն «մար» եթևոնիմին: Դրա վառ ապացույցն է Մատթեոս Ուտիայեցու «Ժամանակագրությունը»:

ХI դ. երկրորդ կեսին և XII դ. առաջին կեսին ապրած Մատթեոս Ուտիայեցին առաջին հայ հեղինակն է, որ օգտագոր-

Կարին, կազմեց Հրաշեայ Յ. Աճառեան. Վիեննա, 1900, էջ 2: Սա մի աղճատված տերստ է, որն ըստ Գարեգին Հովսեփյանի, ավելի հին է, քան ձեռագրում 986-ով թվագրվող Ավետման մանրանկարը: Նա ձեռագրում հիշատակվող «քուրդ» բառը համարում է անձնանուն: Տես Գարեգին Ա. Կաթողիկոս, Ցիշատակարանը Ձեռագրաց, Հատոր Ա. (Ե. դարից մինչև 1250 թ.), Անթիլիաս, 1951, էջ 150, 1058:

⁶⁶ Մատթեոս Ուտիայեցի, ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 10:

ծում է «քուրդ» էթնոնիմը: Հարկ է նշել, որ Ուտիայեցին քաջատեղյակ էր քրդերի մասին, քանի որ ապրում էր Եղեսիայում, որտեղ, ի տարբերություն Հայաստանի, քրդերն ավելի վաղ էին հաստատվել: Անդրադառնալով Մրվանյան քրդական տոհմի և Ուտիայի այլ իշխողների միջև ընթացող պայքարին՝ Ուտիայեցին օգտագործում է «քուրդ» բառը. «*Յայսմ ամի ժողով արարեալ ում Յեհնուկ անուն, հինգ հազար արամբք զնացեալ ի վերայ Քրդաստանաց, ի զաւառն Ամթայ, ի տեղին ուր Ճեպու-Ճահար կոչի... և հասանէր ի հետ որ աւագ էր Քրդացն որում անուն Խալթ ասէիե»⁶⁷: Նա քրդերին մատնանշում է նաև Վասպուրականի կողմերում⁶⁸: Ուտիայեցու էթնանվանական տերմինաբանության մեջ նկատվում է հետաքրիր առանձնահատկություն. նա Միջազետքում և Հայաստանի որոշ վայրերում իշխող Մրվանյաններին «տաճիկ» կամ «քուրդ» է անվանում, իսկ Շահնադյաններին, որոնք եկել էին Ատրպատական-Մարատանից, կոչում է «պարսիկ»: Մրվանյան քրդական տոհմի առաջնորդ Նստրոլին նա անվանում է նաև «*մէծ ամիրայն տաճկաց*»⁶⁹: Պատմելով Ալփ Արսլան սուլթանի սպանության մասին՝ Ուտիայեցին գրում է. «...մեռաւ Աբասլան սուլտանն ի ձեռաց առն անփառատրի և քրդու»⁷⁰: Հ. Մարզարյանը կարծում է, որ Ուտիայեցին էթնիկական անվանմանը հաղորդում է բարոյական վարքագծի բնութագրման երանգ, ինչն էլ, ըստ նրա, դիպուկ արտահայտվել է Ուտիայեցու «Ժամանակագրության» աշ-*

⁶⁷ Նույն տեղում, էջ 144:

⁶⁸ Նույն տեղում, էջ 91:

⁶⁹ Նույն տեղում, էջ 59:

⁷⁰ Նույն տեղում, էջ 205:

խարիաբար թարգմանությունում. «...մեռավ սուլթան Աբասլանը՝ անարդ և քրդաբարո մարդու ձեռքով»⁷¹:

Ուտիայեցին, քաջածանոթ լինելով քրդերի պատմությանը, չի օգտագործում «մար» էթնոնիմը, չի նույնացնում մարերին և քրդերին: Սա ցույց է տալիս, որ դա հայ պատմագրության մեջ դեռևս ավանդույթ չեր դարձել: Միաժամանակ եղեսացի պատմիչը քրդերին տեղորոշում է Միջազգետքում, ոչ թե Մարաստան-Ատրպատականում, ուստի հնարավոր է, որ այդ պատճառով է միայն «քուրդ» էթնանունը գործածում:

Ուտիայեցուն ժամանակակից մեկ այլ հեղինակ՝ Դավիթ Ալավելառդին (մոտ 1065-1138), օգտագործում է «քուրդ» էթնոնիմը՝ այն ծառայացնելով իբրև տաճիկի, այլազգու հոմանիշ («Վասն Հայ կնոջն, որ լինի առ Քուրդի պատճառս քրիստոնեութեան», «Վասն կնոջ, որ առ Քուրդի նստի», «Կին, որ շնայ ընդ Քուրդի»⁷²): Այս երկու հեղինակները, որոնք մեր մատենագիրների շարքում առաջինն են ավանդում «քուրդ» ցեղանունը, հակառած չեն նրանց նույնացնելու մարերի հետ: Հ. Մարգարյանն այս երկու հեղինակների գործերում «քուրդ» անվան առկայությունը մեկնաբանում է հետևյալ կերպ. «Այսպիսով՝ XII դ., երբ ուժեղացել էր քրդական էթնիկ տարրի ներթափանցումը Հայաստան ու որոշակի տարածքներում իշխանությունը պատկանում էր քրդական տոհմերի (Շաղդաղյաններ, Այուբյաններ և այլն) «քուրդ» էթնոնիմը արդեն ավանդվում է հայկական սկզբնադր-

⁷¹ Մատթեոս Ուտիայեցի. Ժամանակագրություն, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները 2. Բարթիկյանի. Երևան, 1973, էջ 135: Մարգարյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 146:

⁷² Դավիթ Ալավելա որդի. Կանոնական արենսդրութիւն. Ա 2. հ. ժա. ԺԱ դար. Երևան, 2012, էջ 685-686:

յուներում»⁷³: Ուշադրություն պետք է դարձնել նաև այն հանգամանքի վրա, որ Դավիթ Ալավերդին Գանձակի կողմերից էր, ուր տիրապետություն էին հաստատել քրդական Շադրադյան իշխանական տան ներկայացուցիչները:

«Քուրդ» էթնոնիմի մասին լոռում է նաև Սամվել Անեցին, թեպետ պատմում է Հայաստանում հաստատված Շադրադյան քրդական տոհմի մասին⁷⁴: Սելջուկների պատմությանն անդրադառնալիս՝ նա հիշատակում է մար-մեղացիներին, սակայն դժվար է ասել նկատի ունի քրդերին, թե ոչ⁷⁵: Ինչպես տեսնում ենք, «մար» և «քուրդ» էթնոնիմների հստակ նույնություն չկա նաև Սամվել Անեցու աշխատությունում: Ա. Անեցու շարունակողներից մեկը քրդերին նույնացնում է պարթևների հետ. «...Պարթևական ազգին, որ Քուրդն կոչի»⁷⁶: Հետաքրքիր է, որ անեցի պատմագիրը սելջուկ-թյուրքերին անվանում է թե՝ սկյութացիներ, թե՝ պարսիկներ⁷⁷:

Զաքարյանների⁷⁸ և միջնադարյան հզոր տիրակալ Սալահ ադ-Դինի մասին XIII դ. պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցու հա-

⁷³ Սարգարյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 147:

⁷⁴ Տե՛ս Սամուել Անեցի և շարունակողներ. Ժամանակագրութիւն. աշխատասիրությամբ Կ. Մաթետսյանի. Երևան, 2014, էջ 206:

⁷⁵ Նույն տեղում, էջ 170:

⁷⁶ Նույն տեղում էջ 224: Նշյալ հատվածն ունի տարբերցումներ. «Պարթեական ազգին, որ Գունդն կոչի», «Պարթեական ազգին, որ Գուրդն կոչի»: Նույն տեղում, ծան. 388, էջ 412:

⁷⁷ Նույն տեղում էջ 170, 193:

⁷⁸ Կ. Գանձակեցին Զաքարյաններին վերագրում է քրդական ծագում գրելով «հատուածեալ ի քրդաց»: Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց. աշխատասիրությամբ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի. Երևան, 1961, էջ 162: Հ. Մարգարյանը բացատրում է, թե ինչու է Կիրակոս Գանձակեցին Զաքարյաններին քրդական ծագում վերագրում: «XIII դ. հայ պատմագրության մեջ որևէ տոհմի «քրդական ծագում» վերագրելը նշանակում էր այդ ընտանիքի տոհմակունքների գոյությունը հավաստել հնագույն «մարական» ժամանակներում: Ըստ որում. այդպիսի վերագրումը միաժամանակ ապացուցում էր այդ իշխանական տան չափազանց բարձր

դորդած տեղեկություններն ուղենիշային են հայ պատմագրության մեջ «մար» և «քուրդ» եթոննիմների նույնության պարզաբանման հարցում: Դրանք օգնում են լույս սփռելու և ի դերս հանելու «մար» և «քուրդ» եթոննիմների նույնության խնդիրը: Կիրակոս Գանձակեցին, խոսելով Սալահ աղ-Դինի մասին, նշում է, որ նա քուրդ է և սերում է Մասյացոտն գավառից⁷⁹: 2. Մարզարյանը փորձում է բացատրել Կիրակոս Գանձակեցու նման եզրահանգման դրդապատճառները, քանի որ արաբական ու նաև հայկական աղբյուրներից հայտնի է, որ Սալահ աղ-Դինը սերում է Դվինի մերձակայքից: Ըստ Հ. Մարզարյանի՝ Կիրակոս Գանձակեցին հետևել է «մար»-«քուրդ» նույնացմանը և փորձել պատմական տեղեկությունների հիման վրա պարզել Սալահ աղ-Դինի նախնիների որտեղացի լինելը: Հ. Մարզարյանը եզրակացնում է. «Այդ դեպքում, պարզվում է, «Մասյացոտն»-ի հիշատակությունը ամենին պատահական չէ: Ըստ Մովսես Խորենացու, Մարաց Աժդահակ թագավորին պարտության մատնելուց հետո, մարերին Մասյացոտնում բնակեցրեց Տիգրան արքան»⁸⁰: Այսպիսով՝ ըստ Հ. Մարզարյանի, գոյություն է ունեցել «մար»-«քուրդ» նույնացում, ինչին էլ հետևել է Գանձակեցին: Ընդունելով «մար»-«քուրդ» նույնացման առկայությունը՝ կարծում ենք, որ այն կրում էր տարերային բնույթ և լիովին ամրագրված չեր միջնադարյան հայ պատմագրության մեջ: Դրությունը, սակայն, փոխվում է Գանձակեցուց հետո. թեպետ նրա ժամանակակիցներ Վարդան

ծագումը: Հայոց միջավայրում «մար» եամարվելք ցույց էր տալիս Աժդահակի, այսինքն արքայական տոսմից լինելը և, որ ամենակարևորն է, Վաղարշակ թագավորի օրոք «երկրօրդ թագաւորաթեան» կարգվելը: Մարզարյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 149: Տես նաև Շահնազարյան Ա. Ի., Զաքարյանների ծագումնաբանությունը. «Լրաբեր եասարակական գիտությունների», 2001, № 1, էջ 41-60:

⁷⁹ Կիրակոս Գանձակեցի, նշվ. աշխ., էջ 150:

⁸⁰ Մարզարյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 148:

Վարդապետն⁸¹ ու Սմբատ Սպարապետը⁸² կիրառում են «քուրդ» եթոնիմը չիիշելով «մար»-ը և հետևաբար չնույնացնելով դրա հետ, սակայն Կիրակոս Գանձակեցուն հաջորդած հայ հեղինակները «մար» և «քուրդ» եթոնիմները նույնանիշ են համարում և սկսում կիրառել կողք կողքի, ինչը թույլ է տալիս ենթադրել, որ «մար» և «քուրդ» եթոննմիների համարժեքությանը հայ պատմագրության մեջ «քաղաքացիություն» տվողը հենց Կիրակոս Գանձակեցին է:

Հետաքրքիր է, որ Վարդան Վարդապետը և Սամվել Անեցու Շարունակողը, ի տարբերություն Գանձակեցու, Սալահ աղ-Դինի ծննդավայրը տեղադրում են Դվինում, ոչ թե Մասյացոտնում, ինչը կապվում է Աժդահակի ու մարերի հետ⁸³:

Հարցի համակողմանի քննությանն օգնում են հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները: XIII դ. հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններից մեկում վկայվում է «քուրդ» եթոնիմը. «Արդ ի յայս ամի ելաւ ազգ մի, որ կոչի թաթար, և փախստական արար զՊարսկաց թագաւորե և աւերեաց զՊարսկաց աշխարհե և երեկ ընդ Միջազետաց աշխարհս ի վայր մենչեւ յԵղեսա և ի Սամուսատ և կոտորեաց բազում թուրք և քուրդ և քրիստոնէր...»⁸⁴:

XIV դ. հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններում կրկին վկայվում է «քուրդ» եթոնիմը («Քուրդ Իպրահիմ աղայի տղան,

⁸¹ Հաւաքումն Պատմութեան Վարդանայ վարդապետի, Վենետիկ, 1862, էջ 138:

⁸² Տարեգիրը արարեալ Սմբատայ սպարապետի Հայոց, որդույ Կոստանդնեայ կոմսին Կոռիկոսոյ, ի լոյս ընծայեաց հանդերձ ծանօթութեմաբբ Կարապետ Վարդապետ Շահնազարեանց, Փարիզ, 1859, էջ 60:

⁸³ Հաւաքումն Պատմութեան Վարդանայ վարդապետի, էջ 131: Տե՛ս Սամուել Անեցի և շարունակողներ, նշվ. աշխ., էջ 217:

⁸⁴ Գարեգին Ա Կաթողիկոս, նշվ. աշխ., էջ 878:

որ ի ծնէ կուր էր լուսատրեաց⁸⁵) և դարձյալ չի հիշատակվում «մար»-ը: Այլ է դրությունը պատմիչների երկերում, որոնք միմյանց շատ արագ են արձագանքում:

XIII-XIV դդ. պատմիչ Հեթում Կոռիկոսցին իր «Պատմություն Թաթարաց» աշխատության մեջ Մարաց թագավորության մասին խոսելիս գրում է. «... ազգք բնակեալք ի մին ի նոցանէ Սարակինոք ասին և այլք կոչին Կորորուացիք (կամ քիւրտք)⁸⁶: Պատմելով քրդական ծագում ունեցող Այուբյանների մասին Հեթում պատմիչը գրում է. «Ապա տիրեցին Սարք, որք ոամկօրէն Քիւրտք կոչին»⁸⁷ կարծես ցույց տալով, որ թեպետ ինքը զիտի, որ քրդերի մասին է խոսքը, սակայն նախընտրում է «մար» եթնոնիմը:

Հայաստան ներթափանցած քրդական ցեղերը Վանա լճի շրջակայրում և դրանից հարավ ընկած հատվածներում XIII դդ. ստեղծեցին ինքնուրույն իշխանություններ: Թովմա Մեծոփեցին(1378-1447) քաջածանոք է քրդերին, և արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում նրանց մասին: Նա նույնպես «քուրդ» և «մար» եթնոնիմները նույնացնում է «Եւ յէտ այսորիկ յէտ Բ (2) ամի նոյն քուրդն յազգէն Սարաց...»⁸⁸, մեկ այլ դեպքում փաստում է. «Բայց արք զաւառին Սասնոյ եւ Խութայ հաւատացեալք եւ անհաւատք յազգէն մարաց...»⁸⁹:

Այսպիսով Մեծոփեցին-առաջին հեղինակն է, որ իբրև նույնանիշներ լայնորեն կիրառում է «մար» և «քուրդ» եթնոնիմները:

⁸⁵ ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 499:

⁸⁶ Հեթում Պատմիչ Թաթարաց, նշվ. աշխ., էջ 13:

⁸⁷ Նույն տեղում, էջ 72:

⁸⁸ Թովմա Մեծոփեցի, Պատմագրություն, աշխատասիրությամբ Լևոն Խաչիկյանի, Երևան, 1999, էջ 63:

⁸⁹ Նույն տեղում, էջ 33:

Անդրադանանք նաև XV դ. հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններում ու մանր ժամանակագրություններում «քուրդ» և «մար» եթոննիմների կիրառության խնդրին և տեսնենք,թե դրանցից ո՞րին է նախապատվություն տրվել: Ղ. Փիրդալեմյանի հավաքած և հրատարակած XV դ. առաջին կեսին վերաբերող հիշատակարաններում բազմից հանդիպում ենք «քուրդ եթոննիմին»: Օրինակ, XV դ. սկզբում գրված մի հիշատակարանում կարդում ենք. «Եւ արդ ես Խնդութէկ դերձակս ի յՈստան քաղաքի գնեցի ի քրդէ, զի էր զերի բերած յիշատակ ինձ...»: Մեկ այլ դեպքում հանդիպում ենք «... ապա հանդիպեալ նմա քուրդ ոմն», «յատուրս Շամշատին քուրդ ամիրային որ նստէր ի Բաղէշ»⁹⁰ և այլն:

Եվ միայն երկու դեպքում ենք Ղ. Փիրդալեմյանի հրատարակած հիշատակարաններում հանդիպում «մար» եթոննիմին: Առաջին դեպքում Հարավային Հայաստանում հաստատված քուրդ իշխաններից մեկի մասին խոսելիս ասվում է. «ի թագաւորութեան ազգին Մարաց Եկատինշէրի»⁹¹: Այդ հիշատակարանը վերցված է Հայսմավուրքից, ինչը թույլ է տալիս ենթադրելու, որ նրա հեղինակը պատմագրական ավանդույթի կրող է եղել և ոչ թե հասարակ գրիչ: Փիրդալեմյանի հրատարակած հիշատակարաններից երկրորդի հեղինակը, որտեղ կիրառվում է «մար» եթոննիմը («նենզաւոր ազգն Մարաց»⁹²), թովմա Մեծոփեցին է: Վերոնշյալ ժամանակաշրջանի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ հիշատակագիր գրիչներն ավելի հեռու են պատմագրական ավանդույթից ու ժամանակի շնչով պայմանավորված «քուրդ» եթոննիմն են գոր-

⁹⁰ Խուարք Հայոց, Հավաքեալ եւ լոյս ածեալ ձեռամբ Ղետնդ վարդապետի Փիրդալեմեան Տոսբեցոյ, Կ. Պոլիս, 1888, էջ 44, 47, 64-65: Տես նաև էջ 48, 92, 110, 145:

⁹¹ Նույն տեղում, էջ 24:

⁹² Նույն տեղում, էջ 28:

ծածում: Նույնը կարելի է ասել նաև մանր ժամանակագիրների մասին: Դավիթ Մերդինցու տարեգրությունում (XV դ.) կարդում ենք. «Ի նմին ամի ելաւ Ճիանկիրն Յամթայ ն գնաց Քուրք թալանել»⁹³: XV դ. մեկ այլ հեղինակի Մովսես Արծկեցու տարեգրությունում նույնպես հանդիպում ենք քուրդ էթնոնիմին⁹⁴:

Գրիգոր Դարանաղցին (1576-1643) նույնպես կիրառում է «մար» և «քուրդ» եզրույթները բնորոշելու արդեն Հայկական լեռնաշխարհի հարավային և արևմտյան շրջաններում հաստատված ու լեռնաշխարհի մյուս շրջաններում տարածվող քրդական ցեղերին: Դարանաղցին, պատմելով «ոմն քուրդ» Չախու Օղլիի մասին, հայտնում է. «... որ եր սա ի մեր քրդագեղորէիցն մարաց»⁹⁵: Պատմիչը խոսում է նաև Հարավային Հայաստանում քրդերի արշավանքների ու ասպատակությունների մասին. «Թողում ասել զմարաց ազգացն, որ են քրդաց, որ սոքա մերձ լիելով վերին աշխարհացն, հանապազ ասպատակ առնելով ի վերայ նոցա եւ զերի վարելով ի Բաղէշ, ի Արծէշ եւ ի Վան եւ յամենայն Ոստան»⁹⁶:

Դարանաղցու կրտսեր ժամանակակից Առաքել Դավիթեցու «Պատմությունում»-ում դարձյալ «մար» և «քուրդ» ցեղանունները կիրառվում են որպես հոմանիշներ: Այսպես քուրդ Միրշարաֆ իշխանի մասին պատմելիս պատմիչը նրան մեկ անվանում է «...մեծ իշխանն ազգին Մարաց» որոյ անունն էր Միրշարաֆ»⁹⁷:

⁹³ Մանր ժամանակագրություններ. XII-XVIII դդ., հ. II, կազմեց Վ. Ա. Հակոբյանը, Երևան, 1956, էջ 211:

⁹⁴ Նույն տեղում, էջ 218-221:

⁹⁵ Ժամանակագրութիւն Գրիգոր Վարդապետի Կամախեցոյ կամ Դարանաղցոյ, Երուսաղեմ, 1915, էջ 34:

⁹⁶ Նույն տեղում, էջ 298:

⁹⁷ Առաքել Դավիթեցի, Գիրք Պատմութեանց, աշխատասիրությամբ Լ. Ս. Խանլարյանի, Երևան, 1990, էջ 100:

մեկ այլ դեպքում «մեծ պարոնն Քուրդ Միրշարաֆն»⁹⁸: Ղազի խանի մասին պատմիչը գրում է. «Ղազի խան անուն ում յազգեն քրդաց՝ որ եր մեծ իշխան և կողմնակալ աշխարհին Մարաց»⁹⁹:

Զաքարիա Քանաքեռցին (1627-1699) շարունակում է հայ պատմագրական ավանդույթը գրելով. «Լուան ազգն Մարաց, որ է Քուրտ...»¹⁰⁰: Քանաքեռցին, ինչպես Մեծոփեցին ու Դարանաղին, «մար» և «քուրդ» եթոննիմների ընտրության հարցում փոքրինչ նախապատվություն է տալիս «քուրդ»-ին՝ այն ավելի հաճախ կիրառելով, ինչը ժամանակի պահանջն էր, ի հակադրություն «մար»-ի, որը սուկ պատմագրական ավանդույթ էր կենսունակ միայն պատմագիրների երկերում:

«Պատմութիւն քաղաքին Յանտյ»-ի հեղինակը, Վաչուտյան իշխանական տանը վերագրելով քրդական ծագում, այն կրկին կապում է Աժդահակի հետ՝ գրելով. «Ազգեն Աժդահակայ, որ է Քուրդ»¹⁰¹: Ինչպես տեսանք Խորենացու մարերի մասին պատումներում Աժդահակը հանդես է գալիս որպես առանցքային կերպար, և պատմահայր մարերին անվանում էր Աժդահակի սերունդներ:

Այսպիսով Կիրակոս Գանձակեցուց հետո «մար» և «քուրդ» եթոննիմների նույնությունը փաստում են հետազայի գրեթե բոլոր հայ մատենագիրները: Միջնադարյան հայ պատմագրության մեջ եթոնանվանական եզրաբանության գերիշխող միտումների քննությունից պարզ է դառնում, որ որևէ եթոնանուն շրջանառության մեջ դրվելուց հետո այն, պատմագրական ավանդույթով

⁹⁸ Նույն տեղում, էջ 101:

⁹⁹ Նույն տեղում, էջ 63:

¹⁰⁰ Զաքարեայ սարկաւագի պատմագրութիւն, հ. 1. Վաղարշապատ. Եջմիածին. 1870, էջ 60:

¹⁰¹ Մխիթար Անեցի. Մատեան աշխարհավեպ հանդիսարանաց. աշխատասիրությամբ Հ. Գ. Մարգարյանի. Երևան. 1983, էջ 119:

պայմանավորված, յուրացվում և լայնորեն կիրառվում է նաև հետագա դարերի մատենագիրների երկերում:

Պատմագրական ավանդույթի ուժի վառ օրինակ է սելջուկ-թյուրքերին «պարսիկ» անվանելը, որի հիմքը դրել է Արիստակես Լաստիվերտցին: Նրան հաջորդած պատմիչները՝ Մատթեոս Ուտհայեցին, Սամվել Անեցին ու Սմբատ Սպարապետը շարունակում են սելջուկ-թյուրքերին «պարսիկ» եթոնիմով հիշատակել:

Բացի այդ, Թովմա Արծրունին ու Մատթեոս Ուտհայեցին թուրքերին անվանում են կամցիներ, ինչն, ըստ Հ. Բարթիկյանի, պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ Աստվածաշնչում կամցիք հայտնի են որպես մեղսաշատ մարդիկ, և հայ պատմիչները թուրքերին ուզում են նրանց շառավիղները համարել¹⁰²:

Գ. Ասատրյանը, փորձելով գտնել «մար» և «քուրդ» եթոնիմների նույնությանը պատճառը, գրում է. «Հայ տարեգիրների քրդերին «մար» համարելը սոսկ գրական հնարք է՝ պայմանավորված ավանդույթով, որը ժամանակակից եթնիկական միավորը նույնացնում է որևէ հին ժողովրդի հետ, ինչ հայտնի է ողջ դասական պատմագրությունից: Օրինակ, թաթարները նույնացվում են պարսիկների հետ՝ «ազգն պարսից», կարա-կոյունլու թուրքմենները կոչվում են սկյութական ցեղեր՝ «ազգն սկիւթացոց»¹⁰³:

Կարծում ենք՝ քրդերին «մար» եթոնիմով նշելու գործում Գ. Ասատրյանի նշած հանգամանքը առաջնային նշանակություն չէ, որ ունեցել է:

Քրդերին «մար» անվանելու գործում նշանակություն չի ունեցել ոչ քրդերի ու ոչ էլ մարերի իրանական եթնոլեզվական աշխարհի մաս կազմելը, և ոչ էլ մարական ցեղերին ու իրանից

¹⁰² Մատթեոս Ուտհայեցի, նշվ. աշխ., ծան. 1, էջ 323:

¹⁰³ Asatrian G., նշվ. աշխ., էջ 22:

դեպի Միջազգետք ու Հայաստան տարածված քրդերին բնորոշ աստանդական կյանքը:

Հայ պատմիչները IX-X դդ. քրդերին մատնանշում են մի վայրում, որը տեղանունների և եթոնիմների գործածության առումով խիստ ավանդական ու պահպանողական հայ պատմագրութան մեջ եղել է Մարաստանը, իսկ նրա բնակիչները, ենթադրաբար, «մարերը»: Եթե մինչ XIV դ. հայ հեղինակների հիշատակած «մար» եթոնիմին հանդիպում ենք հիմնականում Հայաստանի սահմաններից դուրս, ապա քրդական ցեղերի՝ դեպի Հայաստան շարժի հետ մեկտեղ հայ պատմագրության մեջ «մար» եթոնիմը դառնում է ավելի գործածական ու հաճախադեպ:

Հայ միջնադարյան պատմագրության մեջ «մար» եթոնիմին կենսունակություն էր հաղորդում երկու հանգամանք. այն նախ առասպելականացված էր՝ կապված մար Աժդահակի հետ, և ապա իրական մարերը վաղուց եին լրել պատմության թատրաբեմը:

GOR YERANYAN

DISCUSSIONS ABOUT THE ISSUE OF IDENTIFICATION OF KURD AND MEDIAN ETHNONYMS IN ARMENIAN MEDIEVAL SOURCES

SUMMARY

The fact of identification of Kurd and Median ethnonyms in Armenian sources of especially the 15-16th centuries has let some researchers assume that this is the reflection of genetic affinity

between Kurds and Medians in Armenian historiography. The examination of works by Armenian historiographers, however, shows that labelling Kurds by a Median ethnonym is merely a historical tradition due to the circumstance that Armenian historiographers mention Kurds in a country which in Armenian historiography with traditional perspective to ethnonyms and toponyms was considered as Media and its population presumably as Medians.

ГОР ЕРАНЯН

ВОПРОС ОБ ИДЕНТИЧНОСТИ КУРДСКОГО И МИДИЙСКОГО ЭТНОНИМОВ В АРМЯНСКИХ СРЕДНЕВЕКОВЫХ ИСТОЧНИКАХ

РЕЗЮМЕ

Факт идентичности этнонимов курдов и маров (мидийцев), обнаруженный, в частности, в армянских первоисточниках XIV-XVII веков, стал основанием для некоторых исследователей предположить, что это является отражением генетического родства курдов и мидийцев в армянской историографии. Однако после изучения сочинений армянских летописцев становится ясным, что применение этнонима “мидиец” по отношению к курдам - лишь историографическая традиция. Последнее связано с тем, что армянские летописцы упоминали о курдах в стране, которая в армянской историографии (традиционная в вопросах наименований стран и племен) известна как Марастан (Мидия), а ее жители - соответственно мары (мидийцы).